

אריה אהרוני

אוי לאותו צחוק

על ההומור השחור ביצירת שלום עליכם

(פורסם באריה אהרוני (2002), שלום עליכם באור חדש, ספרית פועלים)

אמרתו הנודעת והמכונפת של שלום עליכם - "הצחוק יפה לבריאות, רופאים מצווים לצחוק" - קסמה לאנשי עט לא מעטים שעסקו בחקר יצירתו, בסכרם שהיא מאפיינת במובהק את יצירי רוחו, שכולם חביבים, נחמדים, שופעים צחוק צלול, ו"מוסכים נטפי צרי ודבש לתוך כוס המכאובים והמרורות", בנים לגיטימיים של יצר הטוב ש"רק אהבה ושחוק מנת חלקו, אהבה תמה שאינה מבקשת חשבונות רבים..." וכו' וכו'.

כך, למשל, הבינה י"ד ברקוביץ, אחד הפרשנים המובהקים של שלום עליכם, שדעתו עיצבה לא מעט טעמים של קוראים ופרשנים אחרים, והדברים המצוטטים לעיל, לקוחים מתוך מאמרו "שלום עליכם – קטעי הסתכלות" ("כתובים", 26.4.1928). ואכן, מי שמבין כך את יצירת שלום עליכם, אין לתמוה עליו שהעניק אף לאמרה הזאת משמעות דומה, היינו, ראה בה אות-הַפְּרָ לַיִצִירַת שְׁלוֹם עֲלִיכֶם כּוֹלָה, שהיא לדעתו משעשעת באופייה, שהצחוק ובדיחות הדעת נותנים בה את הטון, בעוד אשר במקורה ובהקשרה, אמרה חייכנית לכאורה זאת היא אירונית ומרה כלענה.

במלים האלו: "הצחוק יפה לבריאות, רופאים מצווים לצחוק" חותם שלום עליכם את סיפורו "החייט המכושף" ("דער פארכישופטער שניידער"). הרי זה מעשה קפקאי כמעט בחייט עלוב-נפש אך 'בעל תורה', המכונה שמעון-אלי-שֶׁמֶע-קולנו, אשר, לאחר שצירף פרוטה לפרוטה, הדיר עצמו מכמה וכמה צרכים דחופים, וצבר בדי עמל רובלים אחדים, הולך במצוות אישתו לעיירה סמוכה לקנות עז. כי "כשיש עז בבית, יש כוס חלב לילדים, אפשר לבשל פעם דיסה בחלב, לתחבל ארוחת-צהרים..." וכו'. שמעון-אלי, שהולך ברגל, יעשה חנייה בבית-המרזח ה'דִּמְנִי' השייך לקרובו האמיד אך הבור דאורייתא, דודי, יתארח שם חנם אין כסף, כמובן, כדרך קרובים, יתכבד שם במאכל ובמיוחד במשקה, שכן בין שאר חולשותיו יש לו לחייט אף חולשה לטיפה המרה. לאחר לגימה הגונה, כשהוא בגילופין, יותרו חרצובות לשונו, והוא יקרא דרור לכל רגשי תיסכולו וקיפוחו, יקנטר ויעליב את מארחו, יעקוץ אותו על בורותו, ילעיג את אביו המנוח, ויגולל בכך בעצמו על עצמו את גמולו הנקמני של דודי, שיחליף לחייט הקנטרן חזור והחלף את העז בתיש ואת התיש בעז. שמעון-אלי יביא לביתו תיש, יגורש מהבית בידי אישתו, יעשה דרכו שנית לעיירה הסמוכה, להתחשבן עם מוכרי העז ש'הונוהו', יעצור בבית המרזח ה'דִּמְנִי', ששם יחליף לו שוב קרובו דודי את התיש בעז, וחזור חלילה, ויחולל בכך שרשרת אירועים קפקאית, עד שדעתו של החייט תיטרף עליו.

הרי זה סיפור מצמרר על אדם קשה-יום, עֶבֶד לתכונותיו ולמידותיו הכפייתיות, המביאות אותו, בסביבתו הנתונה, לומר אמירות ולעשות מעשים שמדהירים אותו אל הקטסטרופה. סיפור מביך ועצוב זה מסתיים במין תכסיס של הטעייה, בהערת-אגב של המספר אל קוראיו, הדנה במתרחש כאילו מן הצד, ואיננה חלק אינטגרלי ממנו, שהיא מעין ניסיון להקדים תשובה לשאלה העשויה להתעורר בלב הקורא באשר למה שאירע למשפחת החייט, ולחייט עצמו, לאחר שנטרפה עליו דעתו:

והחייט נעבעך... והיוצא-לנו מזה? והמאי-קא-משמע-לן של המעשה? – ישאל הקורא. אל תלחצו עלי, רבותי! הסוף היה לא טוב. תחילת סיפור-המעשה הייתה שמחה מאוד, ואחריתו, אוי ואבוי לי – עצובה... ומאחר שהנכם מכירים את מחברו של הסיפור, שבטבעו אינו בעל מרה שחורה, ושונא מעשיות בכיניות, ומעדיף עליהן צחקניות, ומאחר שהנכם מכירים אותו ויודעים שהוא שונא "לקח", והטפת מוסר אינה ממנהגו – לכן נפרד הוא מעליכם מתוך שחוק, ומאחל לכם שיהודים, וסתם אנשים בעולם – ירבה צחוקם מבכיים. הצחוק יפה לבריאות, רופאים מצווים לצחוק... ("החייט המכושף", דלים ועליזים, ע' 46)¹

וכי איך אפשר לדון בהערת אגב זאת במנותק מהסיפור שקדם לה? דומה כי ראוי להמשיל את המתעקש ולעשות זאת למי שמנסה לדון בפסוק "לא תרצח" בהשמטת ה"לא". לפנינו סממן אמנותי שאינו אלא אמצעי התמודדות עם האימה, עם הכאוס, וה'תירוץ' כי "מחברו של הסיפור, שבטבעו אינו בעל מרה שחורה ושונא מעשיות בכיניות ומעדיף עליהן צחקניות..." וגו', אינו תירוץ כלל, שכן כל מה שסיפר לנו הוא היפוכה הגמור של "מעשייה צחקנית" ובהקשר זה, איך אפשר להבין אחרת את פסוק הסיום, לבד מהיותו גרוטסקה אמנותית הגובלת בהומור שחור?

הומור מעין זה, המכונה לעתים "מקאברי" או "גרדומי", כינויים שונים לאותו עניין עצמו, נולד, כידוע, בסיטואציות קשות, בשעות טירוף ואימה, כגון מלחמה, מגיפה, אסון-טבע, סכנת מוות – מצבים שהצחוק הוא ההפך הגמור למה שהולמם. אדרבה, התגובה הטבעית למצבים כאלה היא זעקת-שבר, אובדן עשתונות, בכי, יללה וכו'. ומאחר שהצחוק הוא ההפך הגמור למסתבר כאן, ממילא ההומור שנוצר בסיטואציות כאלו הוא איפכא-מסתברי – פרדוקסאלי². הומור זה ממלא פונקציה חשובה מאוד בחיים האנושיים. הרי זאת התגוננות האדם, היאחזותו בציפורניים, התעקשותו לשמור על שפיון הדעת במצבים כאוטיים שאין לו שום שליטה עליהם. ח"נ ביאליק, במאמרו "גילוי וכיסוי בלשון", אומר על הנתון במצב מעין זה את הדברים הבאים:

היושב יחידי באשון-חושך ואפלה ומרתת, משמיע קולו לאוזניו: קורא 'שמע' או מצפצף בשפתיו. למה? סגולה היא לו להסיח דעתו ולהפיג את הפחד.

ההומור השחור הוא אכן סגולה "להפיג את הפחד". שלום עליכם - שכתב את סיפוריו בימים של מבוכה גדולה, כשהעיריה היהודית במזרח אירופה עמדה על סף חורבנה, בימים של פוגרומים ורדיפות, ימים שנסתתמו בהם כל מקורות הפרנסה, ויהודים נמלטו על נפשם, גנבו גבולות, היגרו לאמריקה, ימים שבהם הקיום היהודי היה תלוי על בלימה - נזקק לא אחת לסממן זה של הומור שחור ולתחבולה זאת של 'התנצלות' כביכול, שאין זה מדרכו לספר סיפורים עצובים, אדרבה, המיזה שלו עליזה...

כך נוהג הוא, למשל, בסיפור "כרטיס פיס" ("א וויגרישנע בילעט"), אותו מעשה בִּפְּנֵי מְצִיָּק, בנו-גאוותו, 'כרטיס הפיס' של שְׁמֶשׁ בית הכנסת הישן, ר' ישראל, שכגודל התקוות שתלו בו הוריו כן הפליא אסונם וחרב עולמם בעת שזה המיר את דתו. אכן, טרגדיה נוראה בנסיבות הנתונות, שמחבר הסיפור מתאר אותה לכל פרטיה ודקדוקיה. מהלומת גורל המחייבת את כל בני המשפחה לשבת "שבעה" על הבן החשוב כמת. אף כאן מוצא המספר לנכון להעיר:

יש אנשים שאוהבים לבוא אל זולתם בשעת אסון, להביט לזולת ישר בפנים, דווקא בשעה שהוא בוכה, לעקוב אחר הזולת, איך הוא הולך בהלוויה, להסתכל איך הוא פוכר את ידיו, מטיח את ראשו בקיר וכדומה. אינני מחבב סצינות כאלו. שיאמרו מה שירצו – אני שונא תמונות עצובות. המוזה שלי אינה נושאת צעיף שחור על פניה. המוזה שלי דלה, אך עליזה... לאן פנה לרוץ ישראל השמש? עם מי נפגש? מה שמע? מה אמר? אל תשאלו כלל. תענוג מזה לא יהיה לכם. מה ייצא לכם, למשל, כשתיווכחו כי יש אנשים שצרת הזולת היא אצלם 'חדשה' בלבד, לב הזולת כינור, עצבי הזולת מיתרים, בכי הזולת ניגון, ונשמת הזולת – שעשוע? מה ייצא לכם, למשל, כשתיווכחו כבר כי נמצאו כאלה שזכו לנקמה בישראל השמש על שהסתובב ימים ולילות עם "כרטיס הפיס" שלו? ("כרטיס פיס", מלה כנגד מלה, ע' 148)

היינו, סיפור שהוא ההפך הגמור ממה שמצופה מ'מוזה עליזה'.

ובדומה לכך, באותה תחבולה אמנותית ממש, נוקט הוא בסיפור "נשרפים של כתרילבקה", אותו מעשה בנכבדי ה'פִּלְפְּתִים' של העיירה, שבאו במשלחת ליהופץ, הלא היא קייב, בעניין של חשיבות. לאחר תארו את חזותם המוזרה, יוצאת הדופן, בעיר הגויית הגדולה הזאת, שואל הוא שאלה רטורית:

עכשיו נשאלת השאלה: לאן בעצם הלכו הם, נבחרו כתרילבקה אלה? אל מי, לשם מה? הם הלכו אל הגבירים לקבץ נדבות, לבקש לחם, לעורר רחמנות על העיר המסכנה הערירית, כתרילבקה. אתם מכירים אותי לא מאתמול. אתם יודעים שאינני אדם לבשר בשורות רעות, אבל מה לעשות – הגיע הזמן שעליכם לדעת זאת: רבותי! כתרילבקה נשרפה באש!" ("נשרפים של כתרילבקה", סיפורים ופנטאזיות, ע' 13)

ומיד, מגודל האימה, וכסגולה להתגבר עליה, נזקקת ה'מוזה העליזה' של המספר, לְמָה? כמובן להומור שחור:

כן, ידידי היקרים. כתרילבקה נשרפה באש, אתם חושבים עפעס סתם כך, נשרפה לה? הקיץ הזה, בל נחטא בשפתיים, נשרפו באש די והותר ערים ועיירות יהודיות, אלא מה? יש הברדל; לא דומה שרפה לשרפה. כתרילבקה רצתה כנראה להתנאות לפני העולם, פנתה ואמרה: "מה? אתן בוערות? חה-חה! תנו לי ותראו איך עיר בוערת!" (שם, ע' 14)

ההתפארות, ההתדררות הזאת לעת צרה – שאסוני גדול מאסונך, אופיינית לכמה וכמה מגיבורי סיפוריו של שלום עליכם, והוא עצמו מעיר על כך בסיפורו "בְּאָטאפ" את הדברים הבאים:

בעצמי שמעתי מפי עני שהתדיין עם עני שני :

מה אתה משווה את עצמך אלי, פֶּאָרְךְ שכמותך? לָךְ עוד יש זוג מגפיים שלמים וחתיכת מעיל, אני אפילו אינני חולם על כך! המלים נאמרו במין גדלות, שאילו עמד בסמוך רוטשילד, היה נופל ברוחו... ("באטאפ", מלה כנגד מלה, ע"ע 159-158)

מה שם יקרא להומור 'מתפאר' זה אם לא הומור שחור?

מגדיל לעשות בדרך הומור מצמררת זאת יענקל יונָבֶר מקרושניק, בעל המונולוג של "סיפורי אלף לילה ולילה". ואפשר שניתן להצביע אצל שלום עליכם על איזו מגמה: כל אימת שגוברת בו חרדתו לעצם הקיום היהודי, כן גוברת נטיית גיבוריו להשתמש בתחבולת התגוננות זאת ששמה הומור שחור.

ארבעה-עשר פרקים של המונולוג הנ"ל, כנגד ארבעה-עשר ימי הנסיעה של אניית-פליטים מקופנהאגן לניו-יורק, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, שבהם מספר יענקל יונָבֶר מקרושניק את סיפורי אלף לילה ולילה שלו על חורבן עיירתו וכיליון משפחתו – אלמלא ידענו שנכתבו בשנת 1915, עשויים היינו לחשוב שנכתבו לאחר מלחמת העולם השנייה.

דומה שאיזה חוש נבואי היה בו, בשלום-עליכם, לְצָפוֹת את השואה המתרגשת לבוא, אשר אכף עליו להעלות את הדברים על הכתב למען יהיו לעדות וזיכרון לדורות הבאים.

יענקל יונָבֶר, גיבורו, אומר זאת בלשונו:

... כדאי היה שמעשה זה יסופר בנפרד, וייכתב בעטף, אדרבה, שהיהודים יקראו ושילדינו יספרו לילדיהם וילדי-ילדיהם, שהיה פעם שיגעון בעולם שקראו לו מלחמה, ושהייתה פעם מדינה שקראו לה פולין, ושהמדינה הזאת הייתה שייכת לפונֶיָה³, והדייטש⁴ לטש עליה את שיניו, ובינתיים היו היהודים הכפרה, וכל מי שלבו נדבו נקם בנו וטבל בדמנו... סלח לי פאני שלום עליכם, כשאני מתחיל לדבר על כך, אני מקבל דפיקות-לב, ואני חייב להפסיק לרגע, לשאוף אוויר... ("סיפורי אלף לילה ולילה", סיפורים ופמטאזיות, ע' 247)

גיבור המונולוג, יענקל יונָבֶר, זקוק לאתנחתא, ויחד עמו – הקורא. כי הסיפור לא יודע רחם, לא מרכז דברים, לא חוסך אימים, בגוללו את קורות חורבנה של קהילה מקהילות ישראל בפולין. וכי איך יכול המספר לברוח מאימת-הטירוף, מה נותר בידו לעשות, לבד מלבישת מגן של איזו אטימות, שבחסותו ניתן לו לנקוט, למשל, לשון הומור כגון זאת:

... יהודים מתפארים בקישיניוב שלהם. קישיניוב, אומרים הם, קנתה לה שם בעולם בפוגרומים שלה ובחוליגאנים שלה. חה-חה! אין מי שיצחק! גם כן עיר – קישיניוב! קישיניוב היא כלב לעומת קרושניק. קישיניוב צריכה לחטוב עצים ולשאוב מים לקרושניק! הפורעים של קישיניוב, שישלחו לי, יכולים לבוא לקרושניק ללמוד אצל אנשי השליאכטה⁶ שלנו ואצל הקוזאקים של פונֶיָה איך צריך לבוא חשבון עם יהודים. ראשית, וכי יש ברשותה של קישיניוב אותו נשק, אותם תותחים? שם, כשהלכו לפרוע בבית, נאספו להם מאה גויים, והצטיידו במקלות ובאבנים ובחלוקי-אבן – ומה כבר נעבעך אפשר לעשות בכלי-משחית שכאלה? עד שפורעים שניים-שלושה בתים, עד שפונים כה

וכה, שוכך הכעס – וסוף ! ופה, אצלנו, בקרושניק, מניין אחד של רובים טובים, או תותח אחד הגון, כשהוא פולט כמה פגזים, משמיד הוא רחוב שלם ומכחיד לך את השוק עם החנויות ועם האטליוזים ועם כל הבתים סביב סביב ! מה אתה צריך הרבה ? הנה אצלנו, ב"שמע ישראל" אחד מחקו את כל קרושניק, כך שלא נותר מן העיר שריד ופליט, אפילו לא זכר ! (שם, ע"ע 256-257)

כלום לא נותר לו, ליענקל יונקר, לבד מתקווה נטולת-אחיזה, שאולי מכל משפחתו כולה נותר בחיים ונמלט לאמריקה בנו הצעיר, שמואל-מוישה. שאם לא כן, אומר הוא: "לשם מה אני חי? ולמה לא אטביע עצמי, כך כפי שאני יושב ומדבר איתך, במים?" ולכאורה, מה באמת נותר לו לעשות מלבד זאת? ואף על פי כן, גובר בו יצר-הקיום שאין לו חקר:

אבל הבלים, אומר הוא, לא אעשה זאת, למה? מפני ששמי יענקל יונקר ... (שם, ע' 278)

זאכן, יש היגיון פנימי במבנה האישיית הזאת, המשכנע בדומיננטיות יסוד ה"ואף על פי כן" שבה.

אולי כאן המקום להעיר כי י"ח ברנר, שהעריץ את שלום עליכם, וראה ביצירתו במיטבה "חיזיון הנעלה על הספרות", "נתחי חיים הממללים ישר מן הגוף"⁵ וכו' – קשר לו שבחים מופלגים אלה משום שראה ביצירתו, בגיבוריו "המדברים בעדם", את המיצוי האמנותי השלם למה שהוא עצמו חתר כה לבטא בסיפוריו: שכול וכישלון – ואף על פי כן. אך בידיו, בידי ברנר, עלה להגשימו חלקית בלבד. הוויית השכול והכישלון אימננטית לגיבוריו המכרסמים עצמם לדעת, טבועה בנפשם "המתלבטת בסכסוכי עצמה", ואילו ה"ואף על פי כן" הוא רק איזה פועל-יוצא אידיאולוגי אצלם. ולעניין זה אומר דב סדן כי "גלגולי פסיכולוגיה יורדים תהום רבה ואין הליכתם נמהרת כגלגולי אידיאולוגיה המפוזים בשכבת שטחים עליונה." לא כן אצל גיבורי שלום-עליכם. שהיסוד של "וחייית בהם" אורגני לאישיותם, ואינו מתערער למרות מהלומות הגורל הניחתות עליהם.

אמרתי "וחייית בהם", וראוי כאן להוסיף – אוי לאותם חיים, שכן בעיירה עצמה, בכיצתה של כתריליבקה, כדברי שלום עליכם, היו -

... מדשדשים מיני בריות משונות, אנשים קטנים, הרומסים ונלחצים ונדחקים ואוכלים

איש בשר רעהו מחמת רעב ומחמת חושך ומחמת מחסור ומחמת דחק ומחמת עיפוש...

החרדה, אפוא, לעצם הקיום היהודי היא חוט מחוטי השתי של סיפוריו, ומודעותו הדרוכה ומושחזת לעיוותי הקלסתר האנושי שהוליד הדשדוש בביצה הכתריליבקאית אצל הנתונים בה בעל כורחם, עוד הגבירה בו מאידך גיסא את חרדתו לגורל אותם ענווי עולם, השומרים על צלם האדם ומותרו בכל הנסיבות, ותהיינה קודרות וטובעניות ככל שתהיינה, לגורל אותן "פנינים המתגוללות דווקא פה, בפיצה הזאת, דווקא בחושך הזה, דווקא בדחק ובעיפוש הללו..." בריות שהטבע לא חנן במרפקים חזקים ובכושר שרידות גבוה.

במצבים של מבוכה קיצונית, תולדת האימה הגוברת, מהיותו ביסודו איש של "ואף על פי כן",

שם בפיהם של גיבוריו, כמין לחש של כישוף להתגונן בו, כאמור, דברי חידוד של הומור שחור.

טוביה החלבן, למשל, המספר את סיפור הצרות הניחתות על ראשו לשומעו, שלום עליכם, נוהג להתפאר לפניו בדרך כלל: "טוביה איננו יידענע... טוביה מתאפק". לבו בתוכו "אמנם רותח כמו מיחם, אבל להראות למישהו – פּא... והנה, בספרו לפניו את סיפור בתו הוֹדֵל, לא עוצר הוא כוח ובעיניו עומדות דמעות, שהרי ברי לו כי בנסיעתה אל בעלה המהפכן פּרְצִיק, שנאסר וגורש לאי-שם, אל מעבר להרי חושך בסיביר, נפרדת היא ממנו, אביה מולידה, לעולמים. היש תימה כי לעת ספרו סיפור טראגי זה בוגדות בו עיניו? אולם טוביה חש שלא בנוח בפרץ רגשותיו, ומיד מתנצל בפני שומעו:

סלח-נא, פאני, שאני... כדרך יידענע... אילו ידעת, אתה שומע, איזו מין הודל זאת!...
היא אצלי פּה-פּה... עמוק עמוק... פשוט אין מלים בפי... (טוביה החלבן, ע' 86)

עד מה אמיתי מן הבחינה הפסיכולוגית שהוא קוטע באחת את סיפורו האימתני, בורח מן הסיטואציה המביכה לעבר מקלטו של ההומור המקאברי, ופונה ואומר לשומעו:

אתה יודע מה, פאני שלום עליכם, בוא מוטב ונדבר על משהו יותר שמח: מה נשמע עפעס מכוח החולירע באודסה!...

ולא טוביה לבדו, כמובן, נזקק להומור זה. כך גם מוטל בן פייסי החזן, באמירתו הפרדוקסאלית הנודעת "מיר איז גוט – איך בין א יתום!" ("טוב לי – אני יתום", או, "יופי לי – אני יתום"), הבנויה מאותו חומר עצמו. וכן אמירתו של טוביה: "א משכון פארזעצן און א גביר זאָל מען זיין" – "למשכן דבר מה, ולהיות גביר", חידוד המופיע כמה פעמים בסיפורי שלום עליכם בשינויי נוסח קלים, כגון "פארזעצן די קאפּאַטע און א גביר זאָל מען זיין" – "למשכן את הקפוטה ולהיות גביר". חידוד זה, שמלת המפתח שלו היא, כמובן, "פארזעצן" – לְמִשְׁכֵּן, אף הוא מר כלענה, שכן לאיזה סף יאוש מגיע בן-אדם בשעה שהוא הולך למשכן את לבושו שעל גופו, או את הסכו"ם שלו, או את השעון או איזה פריט אחר מכלי הבית, ומה הם סיכוייו 'להתעשר' באמצעות משכון זה? מה משמעותו אפוא של חידוד זה אם לא היותו אירוני, גובל בהומור שחור?

כך אפוא אז, וכך עתה, וכך מסתבר גם לעתיד לבוא: השימוש בהומור שחור מן הסתם לא יחדל, באשר מצבים כאוטיים בחיים האנושיים שרירים וקיימים ואינם נוטים לחדול. ומי שמחפש ראייה להומור שחור מן החיים בישראל, יכול למוצאה, למשל, באותה פרודיה על שיר הילדים "רַד אלינו אווירון" שחיברו החיילים בעיצומה של מלחמת לבנון:

רד אלינו אווירון
קח אותנו ללבנון
נלחם בשביל שרון
ונחזור בתוך ארון.

או במשהו אקטואלי יותר, השיר "האביב חוזר", שראה אור ב"ידיעות אחרונות", במדור הסאטירי "דבר אחר", ב-6 באפריל 2001:

ריח של אביב עולה שוב
מתלמי אדמה

ריח זיכרונות ילדות

עולה מכל גומה.

פרח בר פורח

על תלולית אדמה

ולצידו פרפר אורח

ובפנים גופה חמה.

ריח האביב עולה שוב

מתלמי אדמה

ובקיץ הוא יביא לי

ניחוחות מלחמה.

גם על שתי יצירות חרוזות אלו, שהן בפירוש התגוננות מפני הכאוס, ניתן לומר: "הצחוק יפה

לבריאות – רופאים מצווים לצחוק..." או: אוי לאותו צחוק!

הערות:

¹ המובאות משלום עליכם בתרגומי, כאן ולהלן – כולן מתוך: שלום עליכם, מהדורת ח"י כרכים, ספרית פועלים.

² ראוי כאן להעיר שלא כל הומור פרדוקסאלי הוא שחור, אבל כל הומור שחור – בהכרח פרדוקסאלי: ירחמיאל-מוישה, למשל, המלמד שבסיפור "כרטיס-פיס", מרכיב 'משקפיים' – משקף אחד עם פחית והשני ריק, סתם חור. לשאלה: "מה שווים לך, רבי, מין משקפיים כאלה?", משיב הוא: "בכל זאת יותר טוב מלא כלום..." ויש בסיפורי שלום-עליכם דוגמאות רבות להומור פרדוקסאלי מעין זה, שאינו שחור. אולם אחד המאפיינים המובהקים של סיפורי שלום עליכם הוא דווקא ההומור השחור.

³ פוֹנְיָה – כינוי גנאי לרוסי

⁴ דייטש – גרמני

⁵ י"ח ברנר, תרצ"ז, כל כתבי, שטיבל, פרק ז'

⁶ שליאכטה – אצולה פולנית